

XV. YÜZYIL AZERÎ TÜRKÇESİNİN DEĞERLİ BİR TEMSİLCİSİ EMİR HİDÂYETULLAH VE DÎVÂNI

ZEYNEP KORKMAZ

Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında yer almış yazmalar dikkatli birer incelemeden geçirildikçe, yer yer daha edebiyat tarihine mal edilmemiş bazı şahsiyet ve eserlerin varlığı ortaya konabilmektedir. Bunlardan biri de yetiştiği devir ve bölge bakımından Akkoyunlu Türkmen devletinin sınırları içine giren ve XV. yüzyılın ikinci yarısını temsil eden Hidâyetullah Beg'dir. Şiirlerinde yalnızca *Hidâyet* mahlasını kullanmıştır. Bugün elimizde *Dîvân-ı Hidâyet* başlığını taşıyan bir dîvânı vardır.

Bu dîvân incelendiğinde, şairin şiir söyleme gücü ve edebî kişiliği bakımından üstün seviyede bir sanatkâr olduğu gözden kaçmamaktadır. Dîvânının dili de, kelime dağarcığında yer yer Farsça unsurların ağır basmasına rağmen, Eski Anadolu Türkçesi ile Azerî Türkçesini biribirinden ayıran özelliklerin yoğunlaştığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu durumu ile Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerindeki Türkmen ağızlarının yazı diline dönüşmüş karakteristik bir örneğidir. Eserin dil yapısındaki güzellik ve taşıdığı değer, bizi bu eser üzerinde durmağa yönelten sebeplerin başında gelmiştir. *Dîvân-ı Hidâyet*, tarafımızdan yayına hazırlanmakta olduğundan burada eser ve yazarı hakkında bazı ana noktalara dokunmakla yetineceğiz.

Dîvân-ı Hidâyet, klâsik Osmanlı şairlerinin bir kısmında görüldüğü üzere, çeşitli nazım türlerini içine alan bir divan örneği değildir. Genellikle gazellerden oluşmuş bir dîvândır. Elimizdeki nüshalara göre, gazellerin sonuna 1 müstezat, 9 bentlik bir tahmis ile 102 beyitlik iki küçük mesnevî eklenmiştir. Bugün için elimizde dîvânından başka bir eseri bulunmadığından, şairin kasîde v.b. türden şiirler yazıp yazmadığı konusunda bir şey söyleyebilecek durumda değiliz.

DÎVÂN-I HİDÂYET YAZMALARI

Yaptığımız araştırmalara göre *Dîvân-ı Hidâyet*'in elde bir kaç nüshası bulunmaktadır :

1. Oxford, *Bodleian* Kütüphanesi'ndeki nüsha¹. Miklepli, şemşeli ve zencirekli meşin bir cilt içinde 116 yapraklıdır. Kâğıdı düz âbâdîdir. Büyüklüğü

¹ Bk. Ethe, *Catalog of Turkish Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, Laud. Or. 76. kısaltması B.

21,2x11,8 cm'dir. Satır sayısı 10-12 arasında değişmektedir, yazısı okunaklı nesta'liktir. Sayfa kenar ve ortaları ile, gazeller arası cetvelli ve yaldızlıdır. Yaprak 1b başı müzehheptir. Ara yaprakta "Dîvân-ı Hidâyet Beg Pervâneci" kaydı vardır. Metin, 1b'de :

*Ey cān u gönül ile vâlih ü şeydâ
İşbātuñ için kevn ü mekân oldu hüveydâ*

beyti ile başlamaktadır. Ketebe kaydına göre dîvân sahibi *Emîr-i a'zam Hidâyetu'l-lah Beg*'dir. Yazma H. 903/M. 1497 tarihinde Pîr Hüseyin el-Kâtib eliyle kopya edilmiştir. Ketebe kaydı şöyledir :

temme'd-dîvānu'l-Emîrî'l-a'zamu'l-magfûr emîru efşahu'd-dîn Hidâyetu'l-lāh Beg neverallahu kabrehu fî târih-i aşere evâil-i cemâdiye'l-evvel minhu selāse ve tis'amie 'alâ yedi'l-abdi'l-müznib pîr Hüseyin el-kâtib ve'l-hamdüli'l-lāhi evvelen ve āhîren.

Yazma M. 1663 yılında Başpiskopos Laud tarafından Bodleian Kütüphanesine hediye edilmiştir.

2. Dublin (İrlanda)'de *Chester Beatty* Kütüphanesinde bulunan nüshadır.² Kütüphane kataloğunda verilen bilgiye göre, Türk tarzından çok İran tarzında nefis, kahverengi deri bir cilt içindedir. Cilt kapağının ortası ve kenarları, İçe doğru çukurlaştırılmış ve kabartma çiçeklerle süslenmiştir. Yazmanın büyüklüğü : 17,3x12,3; yazı alanı 11x6,8 cm; yaprak sayısı 73, satır sayısı iki sütun halinde 11'dir. Yazısı nesta'liktir. Sayfaların kenarları ve ortaları yaldızla cetvellenmiş; üst ve alt köşeleri ile orta yerleri de mavi renk ve yaldız üzerine kabartma kahverengi çiçeklerle süslenmiştir. Yaprak 1b'nin üst kısmı da yaldızlı müzehheptir. Yazmanın kâğıdı, yaldız serpilmiş, ince krem rengi, yarı parlak bir kâğıttır. Yazmanın zahriyesinin a ve b yüzlerinin tamamı, altın yaldızın hâkim olduğu zemin üzerine mavi ve açık yeşil renklerle ve nefis bir stille süslenmiştir. Sayfaların orta yerindeki şemselerde (yp. 1b, 2a) : "ümmetlerin rikaabının mâliki; dinin, dünyanın ve saltanatın kolu (yani desteği) sultân-ı a'zam Abu'l-feth Sultân Halîl Bahâdır Hân'ın kütüphanesi için" (*be-resm-i hîzânetü's-Sultânü'la'zam mâlik-i rikâbü'l-ümem 'adüdü'd- saltana ve'd-dünyâ ve d-dîn Abu'l-feth Sultân Halîl Bahâdur halledallâhu mülkehü ve sultânehü*) yazılmış olduğunu gösteren bir yazı yer almaktadır. Ayrıca, yazmanın 8b, 19b, 38b ve 70. Sayfalarında da gazellerle bağlantılı 4 nefis minyatür vardır. Yazmanın sonunda ketebe kaydı yoktur. Bu sebeple yazılış tarihi belli değildir. Ancak, yazmanın özelliği göz önünde bulundurularak H. 883/M. 1478 yılında yazıldığı kabul edilmektedir.

Ayrıca, yp. 1a'da Evkaf-ı Haremeyn müfettişi Mustafa Tahir'in imzasını ve mührünü taşıyan eserin, buraya Osmanlı hükümdarı I. Sultan Mahmud

² V. Minorsky, *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures*, Dublin 1958, P. 1, ms. 401.

bin II. Sultan Mustafa (H. 1143-1168/M. 1730-1754) tarafından vakfedildiğini gösteren resmî bir tescil ve 6975 sıra numarası vardır. Üst başta rakamla yazı arasında Sultan Mustafa'nın mühürü yer almıştır. Sayfanın sol üst köşesine doğru ulemâdan *Kaasım b. Maksûd* adını taşıyan bir başkasının mührü basılmıştır.

3. *Kirman*'da bulunan ve H. Cemaziye'l-evvel 893/M. Nisan 1488'de kopya edilmiş olan nüshadır. Bu nüsha, önceleri Afşar kabîlesi reislerinden birinin tasarrufunda iken, sonradan Mr. G. F. S. Stevens'in tasarrufuna geçmiştir³. V. Minorsky, 1965 yılında bu nüsha hakkında kendisinden ayrıntılı bilgi almak için yazdığımız bir mektuba verdiği cevapta, bir arkadaşının aracılığı ile yıllarca önce Mr. Stevens'taki nüshadan bazı şiirlerin fotokopisini getirttiğini; ancak, fotokopi iyi çekilememiş olduğundan yeterli sayılamayacağını; *Chester Beatty* nüshasının bu nüshadan çok daha iyi olduğunu; arzu ettiğimiz takdirde bize bir iki örnek parça gönderebileceğini bildirmiştir. Bu bilgiye, Mr. Stevens'in eskiden Marsilya'da oturduğunu, şimdi Hindistan'a dönmüş olabileceğini, fakat kendisinin izini kaybettiğini ve Stevens'in bu nüshayı elinden çıkarmak istemediğini bildirdiğini de eklemiştir. Minorsky'nin açıklamasına göre, Stevens nüshasında 78b, 85a ve 88a sahifelerinde olmak üzere yalnız üç minyatür vardır. 88a'daki minyatür, *Chester Beatty*'deki mukabilinin değişik bir varyantıdır. Minorsky, bize yazmış olduğu bu mektuptan pek kısa bir süre sonra vefat ettiği için, kendisinden bazı örnekler rica etme fırsatını bulamadık.

4. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüsha⁴. Âharlı elvan kâğıt üzerine 25,5x15 cm boyunda 56 yapraklıdır. Yazı alanı 8,6 cm, satır sayısı 14, yazı türü ta'liktir. Serlevha müzehhep, cetveller yaldızlıdır. Miklepli, kahverengi ebrulu deri ciltlidir. Yazmanın kopya tarihi yoktur. XVII. yüzyılda kopya edildiği tahmin edilmektedir.

Görülüyor ki, yukarıda tavsife çalıştığımız bu nüshalardan biri elde yok gibidir. Topkapı Sarayı'ndaki nüsha ise oldukça muahhardır. Aranılan yardımcı bilgileri verecek farklı bir özellik taşımamaktadır. Hidâyet'ullah'ın hayatına ve edebî kişiliğine ışık tutabilme ve eserin dil yapısını aslına en yakın olarak ortaya koyabilme bakımından en elverişli olan nüshalar *Chester Beatty* ve *Bodleian* nüshalarıdır.

HİDÂYETULLAH BEG KİMDİR?

Şiirlerinde *Hidâyet* mahlasını kullanan Hidâyetullah Beg'in adına edebiyat tarihlerimizde ve edebiyat tarihi ile ilgili araştırmalarda rastlanmadığı gibi, bu konuda kaynaklarda ve biyografik eserlerde de hemen dışı

³ Bk. not 2'de göst. e. ve y.

⁴ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, C. II, İstanbul 1961, s. 122, no. 2335; H. 919.

dokunur bir bilgi yok gibidir. *Sehî, Latifî, Ahdî, Âşık Çelebi ve Beyanî Tezkireleri* gibi Osmanlı Edebiyatı alanına giren şuarâ tezkirelerinde adı geçmiyor. Kafzâde Fâizî (ölm. H. 1031/M. 1620)'nin *Zubdetü'l-eş'âr*'nda ⁵, *Keşfü'z-zünûn*'da ⁶ ve *Sicill-i Osmanî*'de ⁷ bir Hidâyet Beg Nevayî adına rastlanıyor. *Zubdetü'l-eş'âr*'da bu zatın ölüm tarihi H. 991/M. 1573 olarak verilmiştir. Ne var ki, ölüm tarihleri ile iki Türkçe beyti dışında hiç bir bilgi yer almamıştır. Bu durum ve şairin ölüm tarihinin XVI. yüzyılın ikinci yarısına düşmesi dolayısıyla, Hidâyet Beg Nevayî ile bizim Hidâyetullah Beg arasında bir bağlantı kurmak güçleşmektedir. Türk edebiyatı ile ilgili kaynakların hepsini gözden geçirmiş olan *Tuhfe-i Nâilî*'de ⁸ de bu konuda yukarıdaki bilgi kırıntısını aşan bir fazlalık yoktur. *Hidâyet* veya *Hidâyetullah Beg* adına ne yazık ki, Nevaî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inde de rastlanamıyor. Onun, tezkiresinde yalnız Timurîler devri şair ve ediplerine değil, *Horasan* ve *İran* da dahil olmak üzere öteki bölge ve alanlarda yetişmiş; Farsça dışında yalnız Türkçe olarak şiir yazmış "Türkî gûy" şairlere de yer vermiş olan Nevaî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inde de yer almamış olması, oldukça düşündürücüdür. Bu durum, Hidâyet'in, Hidâyetullah dışında daha başka bir ad taşıyıp taşımadığı soru ve ihtimalini akla getirmekte ise de *Bodleian* nüshasının ketebesinde, şairin adının açık seçik olarak "Emîr Hidâyetu'l-lâh Beg" şeklinde yazılmış olması, böyle bir ihtimali zayıf düşürmektedir. Gerçi, Fars edebiyatı kaynaklarına dayanılarak hazırlanmış olan D. Hayyampûr'un, *Ferheng-i Suhanverân*'ında Hvâce Hidâyetullah adını taşıyan bir Hidâyet Râzî'ye (XVI. zzy.) ⁹ yer verilmiş ise de, bu eserin atıf yaptığı şuarâ tezkirelerindeki bilgiler, bu şairi bizim Hidâyetullah ile birleştirme imkânını vermemektedir.

Edebî kaynaklar ve biyografik eserler susunca, Hidâyetullah Beg'in hayatı ve edebî kişiliği hakkında söylenebilecek olanlar da, hemen hemen dîvândaki kayıtlardan ve ipuçlarından elde edilebilecek bilgilere ve bunların bazı tarihî kaynaklarla karşılaştırılmasından çıkarılacak sonuçlara bağlı kalmaktadır. Şairin devrini, kimliğini ve çevresini tayin bakımından dîvânın *Chester Beaty* ve *Bodleian* nüshaları birbirini tamamlayıcı birer özellik taşımaktadır. *Chester Beaty* nüshasının 1a ve 1b sayfaları ortasındaki şemse metninden anlaşıldığına göre, bu nüsha Sultân-ı muazzam Abu'l-feth Sultân Halîl Bahâdır Han'ın özel kütüphanesi için yazılmıştır. Şemse içindeki bu ünvan ve isim, Akkoyunlu hükümdarı ve Uzun Hasan'ın oğlu

⁵ s. 131; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, TTK. Ankara 1973, s. 298.

⁶ Şerafeddin Yaltkaya - Kilisli Rif'at yay. I. baskı Maarif Vek. 1941, C. I .s. 527; 2. baskı İst. MEB. 1971, C.I, s. 819.

⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* C. IV, s. 627.

⁸ Mehmed Nail (Nail Tuman), *Tuhfe-i Nailî*, Millî Ktp. Yazmalar Böl. C. II, s. 1968, 1969, no. 4693.

⁹ Tebriz 1345, s. 630.

Sultan Halîl'in ad ve unvanı ile tıp tıpına uyuşmaktadır. Yazmanın başındaki ibare, onu "sultân-ı muazzam" olarak vasıflandırdığına göre, bu nüshanın 1478'de onun hükümdar olduğu yılda yazılmış olması gerekmektedir. Hükümdarlığı yalnız bir yıl sürmüş olduğu için, daha sonraki bir tarihte yazılmış olması söz konusu olamaz.

Emîr Hidâyetullah Beg'in, Akkoyunlu hükümdarı Sultân Halîl ile bir bağlantısı olup olmadığı konusuna gelince : Hidâyetullah'ın gazellerinde yer yer :

*Yirden göge yitüre Hidâyet sözi eger
Olursa mültefit şeh-i 'âlî-cenâb aña (B. 6a-50)*

*

*Bu ne kasr-ı mu'allâ vü ne üce tāk u eyvândur
Ki alıçağ pāyesi bu kasruñuñ gerdün-ı gerdândur (35a-372)*

*

*Felek dirdüm velî andan hem a'lâdur bu ma'niden
ki her burcında yüz miñ kevkeb-i ikbâl tâbândur*

*Mu'allâkdur güneş-i kandil tek peyveste tākından
Özi hem nisbet ü hem âd içinde şem'i İrândur*

*Ne yalguz toprağıdur kuhl-i biniş taht-ı Tebriz'e
çi-cây toprağı kim daşı hem serküb-i Gیلândur*

*Görenden berlü bu ma'müre-i çeşm-i cihan-binem
Kime pervâ-yı taht-ı Fâris yâ mülk-i Horāsândur (B. 35b,*

373-376)

beyitlerinde görüldüğü üzere, şah'tan, şahın kasrından, kasrın her bir burcunda parlayan yüzbin ikbal yıldızından, taht-ı Tebriz'den, şem'i İran'dan bahsetmesi; dîvânının sonundaki Mesnevî bölümünde şaha dua eden, şahtan adalet ve hakbilirlik dileyen birçok beytin yer almış olması, ister istemez görüşümüzü, söz konusu şahın, Akkoyunlu Hükümdarı Sultân Halîl olabileceği noktasına yöneltmiştir.

Chester Beaty nüshası ile *Bodleian* nüshası arasında gazel sayısı ve mesnevî bölümünün beyit sayıları bakımından epey fark vardır. *Chester Beaty*'nin 186 gazeline karşı *Bodleian*'de 218 gazel yer almaktadır. Gerçi, *Bodleian* nüshasında şahın adı hiçbir yerde zikredilmemektedir.

Halka ol didi hamd ü şenâ Soñra şehüñ 'ömrine kıldı du'â (109b-26)
Şeh du'âsın çü edâ eyledi Cân-ı dil-i bîmâra nidâ eyledi (110a-32)

*Lutf u kerem-pişe kıl ey şehriyâr
Tâ saña mülk ola hem şehir yâr (111b-51)*

beyitlerinde olduğu gibi yalnız “şâh”, “şehâ”, “ey şâh” gibi kelimelerle yetinilmektedir. Yalnız bir yerde :

*Ol ki ebü'l-feth lakabdur aña
Pişe kerem-hu-yı edebdür aña (109b-28)*

beyti ile şâhın lâkabı verilmiştir ki, bu da Sultan Halîl'in tarihlerde yer almış olan lâkabıdır. Dîvân'ın *Bodleian* nüshasında yer alan ve sonradan ilâve edildiği zannedilen gazellerin şahla ilgili beyitlerinde ise, Ya'kûb Hân veya Ya'kûb Sultân adı geçmektedir :

*Ey gönül Ya'kûb Sultândur kim almış tîğ ile elündedür (36b-389)
Ya 'Alî her tezatuñ zülfekâr elindedür*

*Gül geçüp gülzâr otursa n'ola çün bâyendedür
Âlemün bâğında serv-i himmet-i Ya'kûb Hân (72a 780) gibi.*

Dîvân'ın iki nüshası arasındaki bu türlü ayrılıklar, bizi bir yandan tereddüde düşürürken bir yandan da tarihî kaynakların ışığında gerçeğe biraz daha yaklaşma imkânı vermektedir :

Nüshalardan birinde Sultan Halîl'in, ötekinde Yâkub Han'ın adının yer almış olması, Hidâyetullah'ın hayatının hiç olmazsa bir devresini, Akkoyunlular devletinin Sultan Halîl ve Yâkub Han devirleri ile çevrelemektedir. Bu da demektir ki, şairimiz, Akkoyunlular devletinin hâkim olduğu bir bölgede yaşamıştır. Rahatlıkla XV. yüzyılın ikinci yarısına sokulabilmektedir. Bu konuda elimizde, bize daha fazla yardımcı olan bir tarihî kaynak da vardır. O da *Calâlü'd-dîn Muhammed b. As'ad Davvanî'nin* (H. 830-908/M. 1427-1502) *Arz-nâme*¹⁰ adlı eseridir. Akkoyunlu Devleti'nin Uzun Hasan devrindeki (M. 1446-1478) askerî ve sivil teşkilâtına ışık tutan önemli bir eser olan *Arz-nâme*'de Uzun Hasan'ın oğlu şehzâde Halîl'in *Fars* eyâleti vâililiğinde bulunduğu sırada, bir teftiş dolayısıyla yaptığı geçit resminin (H. 881/M. 1476) ayrıntılı tasviri verilmektedir¹¹.

Akkoyunlu devlet geleneğine göre, merkez-i hükûmet *Tebriz*'deki saray ve dîvan teşkilâtı ile askerî teşkilât, biraz daha küçük çapta olmak üzere aynen şehzâdelerin hüküm sürdükleri eyâletlerde de yer almakta idi¹². *Arz-nâme*'de tasviri yapılan bu geçit resmi ve arz merasimini, bize, o zaman daha şehzâde olan Halîl'in saray hayatı ve dîvan teşkilâtı hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu eserin “Arzın başlangıcı”nı tasvir eden bölümünde şöyle bir pasaj yer almıştır :

¹⁰ İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Böl., no 1348.

¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. V. Minorsky, *A Civil and Military Review in Fars in 881/1476*, BSOS X/1 (1940-1942), p. 141-178.

¹² Geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK. yay. seri VIII, no. 10, Ankara 1941, s. 286-311; *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK. yay. seri VIII, no. 12, Ankara 1937, s. 74-77.

“Ülkeler sultânı (Halîl) mübarek ayın 5. günü sabah vakti murassa bir taht üzerine oturdu. Inakları, çavuşları ve hizmetkârları etrafına toplandı- lar. Onun yüce mahfilinde ve padişahlık nurlarının parıltısında hepsi kendi- lerini cennette zannetiler. Eşyalar, ibrikler, altın ve gümüşler geleneğe uygun olarak karşısında dizili duruyordu. Emîr-i a’zam mührdâr Beg ve yanında kendisi ile birlikte mührdârlık eden ve hükümdârın kulları arasında ikbâle mazhâr olmuş bulunan yüce emîr *Hidâyetullah Beg*, üzerinde hamâil şeklindeki kılıçla hizmet töresine uygun olarak karşıda durmakta idi. Doğuya bakan yanda, öteki nedimler ve ehl-i tarâb çalgı âletleri ile birlikte emre âmâde bek- liyorlardı”¹³. Bu tasvir ve isimlendirmeden *Emir Hidâyetullah Beg*’in şehzâ- zâde Halîl’in dîvânında yer almış “mühdâr Beg” pâyesinde bir “emîr-i ke- bîr” olduğu anlaşılıyor. Aynı eserin “*Arzın ikinci gününün sıfatı*” bölümünde ise, Emîr Hidâyetullah ve kardeşi Emîr İnâyetullah’ın adları “iki büyük emîr : emîr-i kebîr” olarak belirtilmelte; her ikisinin de “söz ehli” olarak dünyâda nazîrleri bulunmadığı ve şöhretlerinin göklere yükseldiği kaydedilmektedir.¹⁴

Ayrıca, bunların protokoldaki yerlerinin “Mühdâr Beg”in yer ve pâ- yesine eşit olduğu belirtilmiş ve *Emîr Hidâyetullah*’ın şehzâde Halîl’in mak- larından (musahip) olduğu da zikredilmiştir.

Arz-nâme’de Emîr Hidâyetullah için verilmiş olan bu bilgiyi, yukarıda *Hidâyet Dîvânı*’nın, *Chester Beaty* nüshasının zahriyesindeki ex-libres (şemse içindeki ait olduğu kütüphaneyi gösteren yazı) ile birleştirdiğimizde V. Mi- norsky’nin de işaret ettiği gibi, *Divân-ı Hidâyet* sahibi *Hidâyetullah* ile şehzâde Halîl’in emîr-i âzamı Hidâyetullah Beg arasında bir bağlantı kurmak yanlış olmaz sanıyoruz. Ayrıca, şairin Bodleian nüshasının ketebesindeki ad ve unvânı ile, *Arznâme*’de verilen ad ve unvânın da biribiri ile uyuşmuş ol- ması, Hidâyetullah Beg’in kimliğini daha belirgin olarak ortaya koyabil- mektedir. Yalnız *Bodleian* nüshasının ara yaprağına sonradan *Dîvân-ı Hi- dâyet Beg pervâneci* kaydı düşüldüğü halde, *Arznâme*’de, Hidâyet Beg için böyle bir ünvân açıklamasına rastlanmamaktadır. Ne var ki, Hidâye- tullah Beg, Sultan Halîl’in makı ve emîr-i a’zamı olduğuna göre kendi- sine “pervâneçilik” görev ve unvanı da verilmiş olabilir.

Bu açıklamadan sonra, Hidâyetullah Beg’in, *Dîvân-ı Hidâyet*’i, ba- basının ölümü üzerine 1478 yılında Akkoyunlu tahtına çıkmış olan Sultan Halîl’e sunmak üzere meydana getirdiği, fakat Sultan Halîl’in aynı yıl, taht mücâdelesini yüzünden küçük kardeşi *Ya’kub Han*’la yaptığı savaşta öl- dürülmesi üzerine¹⁵ öylece bıraktığı, belki ketebe kaydının bulunmamasın-

¹³ Bk. *Arz-nâme*, Kilisli Rifat yayını, Millî Tetebbular Mecmuası, S. 5, s. 291; V. Mi- norsky, *A Civil and Military Review in Fars in 881/1476*, BSOS X/1 (1940-1942), p. 113.

¹⁴ Kilisli Rifat, *Arz-nâme* yay. s. 299, V. Minorsky, not 13’te gös. e., s. 154.

¹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mükrimin Halil Yınanç, *Akkoyunlular* mad., İslâm Ansiklopedisi, cüz 4, s. 260 ve ö.t.; Fazl Allah b. Rûzbihân, *Tarih-i ‘Alam-ârâ-yı*

dan istidlâl edilebilir. Bodleian nüshasında daha fazla gazelin yer alması, Ya'kûb Han adının da geçmesi ve sona eklenen mesnevîde, Hidâyet'in, kusur ve suçunun şah tarafından bağışlanmasını isteyen beyitlerin bulunması, Ya'kub Han'ın tahta geçmesinden sonra, dîvâna daha başka parçaların eklenmiş ve Bodleian nüshasının da böyle ilâveli bir nüshadan kopya edilmiş olması ile açıklanabilir görüşüdeyiz.

Hidâyetullah Beg, Sultan Halîl'in emîr-i âzamı olduğuna göre, şairin şehzâde Halîl'le birlikte önceleri Fars eyâletinin (Irak-ı Acem) Şîrâz şehrinde oturduğu ve Sultan Halîl'in tahta çıkmasından sonra onunla birlikte Tebriz'e geldiği anlaşılıyor. Çünkü, dîvânında Tebriz'de oturduğuna işâret eden beyitler vardır. *Sultan Halîl*'in, ölümünden sonra Hidâyetullah'ın Tebriz'de kalıp kalmadığını kesinlikle bilemiyoruz. Ebû Bekr Tibranî'nin *Kitab-ı Diyârbekriyye*'sinin devamı niteliğinde ve Akkoyunlu Devleti'nin M. 1478-1490 yılları arasındaki Sultan Halîl ve Ya'kûb Han devri olaylarının kaynak eseri durumunda olan *Fazlullah Rûzbihân*'ın *Târih-i Âlam-Ârâ-yı Amîni*'sinde, Ya'kub Han'ın tahtı ele geçirdikten sonraki icraatı ile ilgili bilgiler vardır. Eserde verilen bilgilere göre : Sultan Halîl'in yenilmesinden ve katlinden sonra, emîrlerinden bir kısmı, bîat etmek üzere Ya'kub Han'a gelmişlerdir. Ya'kub Han bunlardan bazısını affederek (Osman Mîranşah gibi) onlara mevkiler vermiş ve yüksek maaş bağlamıştır. Öteki emirleri de olduğu gibi yerinde bırakmıştır. Yine burada verilen bilgiye göre, Sultan Halîl'in ölümü haberi gelince, oğullarından Alâaddin Ali, şahsına ait bütün hazînesini toplayarak, annesini ve bazı yakınlarını da alarak Irak'a göçmüştür¹⁶. Öte yandan, Sultan Halîl'in emirlerinden bir kısmı da daha önce Sultan Halîl tarafından Şîraz'a gönderilmiş olan oğlu Elvand'ı Ya'kub Han'a karşı meşrû hükümdâr olarak ilâna karar vermişlerdir. Ayrıca bir takım entrikaların yer almış bulunduğu *Irak-ı Acem* bölgesi bu olayların da eklenmesi ile Türk ve Tacikler arasında birtakım yeni problemlerin doğmasına yol açmıştır. Hidâyetullah'ın dîvânında yer yer Irak'tan yakınan beyitlere yer vermesi ve :

Surh âb içinde kanuñ tökse Hidâyet incimeye
'ayn-ı keremdür her ne kim ol terk-i Tebriz eyleye (77b-842)

demesi, onun Tebriz'den ayrılmış olma ihtimaline bir işâret sayılabilir. Belki de öteki emîrler gibi Şîraz'a Elvand'ın yanına dönmüş olabilir. Yalnız,

Çün 'Irak içre Hidâyet yokdurur söz kıymeti
Tîz Horâsân 'azmîn eyle yoğsa meyl-i Rûm kıl (51b-553)

Amîni yp. 71a-82b. Eserin İngilizce tercümesi : V. Minorsky, *Persia in A.D. 1478-1490. An Abridged translation of Fazlullah b. Rûzbihân Khunyi's Târih-i 'Âlam-Arâ-yı Amîni*, London 1957, s. 37, 38.

¹⁶ Bk. V. Minorsky, not 15'te gös. e., s. 25-35.

beytinden şairin *Irak*'ta huzur içinde olmadığı ve eski itibarını kaybettiği sanılabilir. Nitekim mesnevî bölümünde şahı tavsif eden, ona dua eden beyitlerden sonra gelen aşağıdaki beyitler, onda şahtan uzak kalmanın, bütün dostlarının çevresinden çekilmiş olmalarının verdiği ızdırabı dile getiren, şahtan af dileyerek tekrar devlet makamında yer alma arzusunu ortaya koyan beyitlerdir :

*Eger kullıgda takşir oldı menden
 Ümidim 'afvdur ey şāh sende
 Kulum kul bende tek eksükligi çoh
 şehüñ her suçla kuldān dönmegi yoh
 Velī sensiz maña çekdi çerī gam
 ne bir yoldaş u ne bir yār u hemdem
 Çevirdi çevremi seylāb-ı miñnet
 Ğarīk itdi meni Ğarķ-āb-ı miñnet
 Belā vü ğussa vü derd ile endüh
 Yıgıldı her taraftan kūh ta kūh
 Bu yalguzluğda gördüm dīde nemdür
 Çu gördüm kimsenem yoh şora nemdür
 Didi ol şeh hayāli olsa yoldaş
 Ne kayğū ger olursa hamu yoldaş (113a-69; 114a-77)*

**

*Haķkuñ fazlı hayālūñ devletinden
 Halās olduĝ hasūdun miñnetinden
 Yoh eksüklük dahı ez fazlu'l-lah
 Vişālūñden hemīn eksüklük ey şāh
 Kadem bas göñlümüñ vīrānesine
 Yoh ise ğamlan ol vīrāne sine
 Çu zāhirdür didüğüm söze taşdik
 Ümid oldur refīkum ola tevfiķ
 Kılup devlet maķāmında iķāmet
 Görem dīdaruñı sāĝ u selāmet
 Şehā bu hayr işe tā hayır kılma
 Unut takşirümi takşir kılma
 Yüzüme yahıla şem'-i hidāyet
 Gelicek munda ey şem' Hidāyet
 Nihāl-i ömrüñ olsun sebz ü hurrem
 Yetürsin mīve-i devlet demādem (114b-83; 115a-92) v.b.*

Bu beyitlerden çıkarılan sonucun, Ya'kub Han devri olaylarının süzgecinden geçirilerek değerlendirilmesi, yine ihtiyatı elden bırakmamak kaydı ile yukarıdaki ihtimali destekler görünmektedir.

Dîvânındaki ipuçlarından yararlanarak Hidâyetullah'ın hayatı devri ve çevresi hakkında daha başka bilgi almak mümkün olamamaktadır. Yalnız, *şâh-ı Necef* diye nitelendirdiği Hazret-i Alî'nin türbesinden bahseden :

*Gönlüm heves-i meşhed-i şâh-ı Necef eyler
Yalguz ne gönül cân dahı 'azm-i ol taraf eyler (29a-305),
Her kim ki anuñ zikrile evkât geçürmez
Biçäre günün zâyi' u ömrin telef eyler (29b-307)*

beyitlerinden onun Hz. Alî'ye bağlılığı açıkça anlaşılmaktadır.

Dîvânındaki sayısı 200'ü aşan gazeller, onun edebî şahsiyeti hakkında yeterince bilgi verebilecek durumdadır. Şiirlerinde o da Fuzulî gibi daha çok aşkın ve aşk ayrılığının ızdırabını terennüm etmiş bir şairdir :

*Meni kıyından anuñ müdde'i âvâre kıılır
Bağrumı tığ-i firâkile yine pâre kıılır
Çârem ol 'arız-ı zibâsını görmağ ider ber
Neyleyem âh ki, devrân meni biçäre kıılır
Nola ger yarar ise bağrumı ol yâr menüm
Hoşdur ey hasde gönül, yâr ne ki yâre kıılır
Varmağ isder ser-i kıyına Hidâyet gönlüm
Meyl-i bülbül n'ola ger cânib-i gülzâra kıılır (31a-324-328)*

beyitlerinde görüldüğü gibi ince hayalleri, güzel mecaz ve istiareleri, duygulu ve etkili anlatışı ile iyi bir şair olduğunu ortaya koyabilmiştir. *Arznâme*'de de emsalsiz bir söz ehli olarak gösterilmesi ve ününden bahsedilmesi bu durumu vurgulamaktadır. Gazellerinde *Habîbî* ve *Nevâî*'den de bahseden Hidâyetullah, şiir gücü bakımından kendisini *Nevâî* ile karşılaştırabilmektedir :

*Ger Hidâyetüñ Nevâî kimi rengin sözleri
Nice kim çoğdurur velî demek gerek bir bir cevâb (7a-61)*

beyti böyle bir değerlendirmenin ifadesidir. Onun *Kanberoğlu* diye gösterdiği bir şairin 7 beyitlik bir gazelini tahmis ettiğini de görüyoruz.

*Belâ oğnu çeküp kime uğradiysa urur
Hidâyet anda vefâ umuban kişi mi durur
Vefâ ümidi cihanda ki Kanberoğlu¹⁷ umar
Zehî taşvîr-i bätül zeh-i hayâl-i muhâl (107a-10, 11).*

¹⁷ Hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgimiz bulunmayan Kamberoğlu'nun üç başka gazeli için bk. Osman F. Sertkaya, *Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar*, TDED. C. XXI (31 Aralık 1973), s. 182, 187-189.

Hidâyetullah'ın şiirlerindeki dil özelliklerine gelince :

1) *oht-*, *büzdi*, *olinca*; *sözi*, *oht*, *doğrılığ*, *eksüklig*, *salubanı*, *virübeni* gibi ünlü uyumuna aykırı düşen şekiller,

2) *men*, *maña*, *miñ*, *min-*, *munca* gibi yaygın olan önses b- > m- değişimi,

3) *kaç-* > *haç-*, *kamu* > *hamu*, *kancaru* > *hancaru*, *yoğdurur*, *sarıcağ*, *añıcağ* gibi k > h değişimleri,

4) *danuğ*, *dap-*, *datmağ*, *dañmağ*, *daşra*, *datlu* gibi t- > d- değişimleri,

5) *ti-*, *tik-*, *tiken*, *tök-*, *tön-*, *tüş* gibi önseste t-'yi koruyan örnekler,

6) *yalañuz* > *yalğuz* gibi ñ > g değişmesi,

7) *ohtımışam*, *görmüş-sen*, *dönerem*, *uymazam*, *oldurur*, *koymuşdurur*, *olısar*, *ohtlayısar*, *görgil*, *virgül*, *'aceblemeñ*, *kaçabilmen*, *giçebilmen*, *salubanı*, *virübeni*, *bulagör* gibi çeşitli fiil şekilleri,

8) *açuban*, *uruban*, *esiçek*, *dapıcağ*, *sarıcağ*, *tönceç*, *timedin* gibi zarf-fiil türleri ve daha nice nice özellikleri ile, XV. yüzyıl Azerî Türkçesinin güzel örneklerini vermektedir. Yazımızı, Hidâyetullah Beg'den birkaç beyit sunarak bağlamak istiyoruz :

Senden ne ğam ki ey büt-i dil-cü yeter maña
'Alemde şādunı ol ğam ile, bu yeter maña

Ağyāra yār olup maña cevritdügüñ nedür
Qasduñ helākum ise bu kaygu yeter maña (5a-35, 36)

*

Sarıcağ dülbendin ol meh turra-i perçemine bağ
Nergis ü gül yöresinde deste-i nesrine bağ

Gör düzülmüş hāliler yüzünde ey hāl ehl-i gül
Māh-ı tābānlan konuşmuş hūşe-i pervine bağ

Ay u günden çoğ açma ey münecim epsem ol
Yüzi Hāğ āyinesidür gül yüzi āyine bağ

Bir öpüşlen ey gözüm ağzumu şirîn it digeç
Lebleri kıldı tebessüm didi kim ağzıma bağ (9b/87-92)

*

Cānā saña şikāyet-i hicrān ne söyleyem
Çün yoğdur ol hikāyete pāyān ne söyleyem

Senden vrag çekdügümi derd ü gussadan
Sen hem bilürsin ey şeh-i hūbān ne söyleyem (53a-571, 573)

*

Men ne yalğuz 'aşk içinde āb-ı rūdan el yudum
Gitdi dīn ü dil, seni görgeç hamūdan el yudum

*Cüst ü cüy hür-i 'ayn gönlümde vār idi
Tā yüzüñ gördüm şehā ol cüst ü cūdan el yudum
Zülfüñe bağlanmadın umardum uslana göñül
Tā kim ol zencīre düşdi ol delüden el yudum
Lebleri yanında ögmen āb-ı hayvānı men
Bū suyu tā ağızuma aldum o sudan el yudum (57b/619-622).*